

УДК 1.17 + 801.73 + 504.03

Філяніна Н. М.
Національний фармацевтичний університет (м. Харків)

ВІД ПІЗНАННЯ ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ: ЕКОЛОГІЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА

Аналізується необхідність доповнення інформативно-пізнавального підходу до мобілізації екологічної свідомості розумінням природи. Розглядається питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики для розуміння природи та про становлення екологічної герменевтики як спеціального напрямку дослідження.

Ключові слова: герменевтика, екологічна герменевтика, природа, довкілля, культурний діалог про природу.

Анализируется необходимость дополнения информативно-познавательного подхода к мобилизации экологического сознания пониманием природы. Рассматриваются вопросы определения методологического потенциала герменевтики для понимания природы и становления экологической герменевтики как специального направления исследований.

Ключевые слова: герменевтика, экологическая герменевтика, природа, окружающая среда, культурный диалог о природе.

The need to supplement of information-cognitive approach to mobilization of environmental consciousness by understanding nature is analyzed. The issues of definition of methodological potential of hermeneutics for understanding nature and development of ecological hermeneutics as a special trend of investigation are considered. Scientists, philosophers, politics increasingly speak of the need for deeper understanding of nature as a condition for overcoming the ecological crisis. For in order to understand that our actions are wrong, destructive towards nature, we must understand the very nature. Understanding the nature need for deeper self-awareness of man's place in the world and its rootedness in nature.

Key words: hermeneutics, ecological hermeneutics, nature, environment, cultural dialogue about nature.

Для того, щоб переконати політиків, бізнес та широкі верстви населення у реальності глобальних, регіональних та локальних екологічних криз та пов'язаних з ними небезпек експерти з наукового та природоохоронних середовищ найчастіше апелюють до об'єктивних фактів, що констатують рівні забруднень атмосферного повітря, води, ґрунтів та втрату їх родючості останніх, збільшення переліку видів рослин і тварин, що зникли або перебувають під загрозою зникнення. Наприклад, Програма ООН з довкілля (ЮНЕП) з 2003 року видає щорічні звіти-огляди (UNEP Year Book), присвячені найактуальнішим проблемам глобального довкілля та глобальної екологічної політики. Обсяг знань про небезпечний стан довкілля та ризики для життєдіяльності людини, які надаються різними джерелами, є значно доступнішими для широкого загалу порівняно з попередніми декадами завдяки розвитку мережі Інтернет та соціальних мереж комунікації. Але, незважаючи на значні зусилля глобального співтовариства, національних урядів та громадськості, чисельні факти не перетворюються на цілісну систему знань, а знання безпосередньо не конвертуються в екологічну свідомість, екологічну відповідальність та активні дії на захист довкілля. Це свідчить про недостатність лише інформативно-пізнавального (інформативного-знаннєвого) підходу до мобілізації екологічної свідомості.

«Знання багатоманітної екологічної емпірії, – стверджують М. М. Кисельов та Ф. М. Канак, – треба ще довести до розуміння, органічно пов'язати її в єдину концептуальну систему. Зазначена процедура є надзвичайно важливою й водночас складною в процесі реалізації» [6, с. 278].

Науковці, філософи, культурологи, політики все частіше кажуть про необхідність глибокого розуміння природи як умови подолання екологічної кризи. Адже для того, щоб зрозуміти, які наші дії є неправильними, руйнівними по відношенню до природи, потрібно зрозуміти саму природу. Розуміння природи також потрібне для глибшого самоусвідомлення місця людини в світі та її вкоріненості в природі.

Знання про природу не може обмежуватися виключно науковими знаннями, а її опис – мовою науки. Як пише Г.-Г. Гайдеггер, «сонце заходить для нас як і раніше, хоча ми й знайомі з коперніканською картиною світу. <...> ми не можемо зняти чи спростувати цю природну видимість, поглянувши на захід сонця «очима» цього наукового розсудку. <...> видимість оприявлюється для нас справжньою реальністю, але також і тому, що істина, яку повідомляє нам наука, сама співвіднесена з певним ставленням до світу і жодним чином не може претендувати на те, щоб бути всією істиною в цілому» [3, с. 519].

Тому під час обговорення сучасної екологічної проблематики та шляхів її розв'язання ставиться питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики.

Сьогодні особливо гостро постає необхідність доповнення раціонального пізнання законів функціонування природи досягненням прихованих в ній смислів та їх витлумаченням (за Блюменбергом), що має сприяти глибшому розумінню як внутрішнього світу людини, так і світу, в якому вона живе. Одним із способів такого досягнення природи може бути «прочитання» природи подібно до прочитання книги [1].

А. Єрмоленко характеризує прагнення зрозуміти природу як герменевтично-екологічну утопію, в якій здійснюється чергова спроба подолати фаустівську позицію, новоєвропейське раціоналістичне ставлення до природи як до об'єкта, з одного боку, та досягнення її як суб'єкта або партнера, тобто як «носія іманентних смислів, які треба розшифрувати та зрозуміти», – з іншого [4, с. 194].

Ціллю статті є аналіз концепції екологічної герменевтики та її потенціалу в подоланні екологічної кризи. Для цього слід розглянути суть герменевтичного підходу та можливостей його застосування в царині інтерпретації природи, що дозволить виявити ті специфічні аспекти системи «людина – природа», де може бути застосований герменевтичний підхід.

Насамперед належить з'ясувати питання про те, наскільки правомірно застосовувати герменевтичний підхід, що традиційно належить до методології гуманітарних наук, для тлумачення й розуміння природи, яка є об'єктом природознавства. Водночас, виникають питання про межі застосування герменевтичного методу та про його продуктивність, а також засади становлення екологічної герменевтики.

Герменевтика традиційно визначалася як мистецтво тлумачення текстів та інших проявів думки. Найвищим же втіленням текстів є книги, найвизначнішою серед яких є Біблія. Філософська герменевтика формувалася в ході дослідження проблеми тлумачення в двох аспектах: по-перше, розв'язання проблеми багатозначності знаків; по-друге, пошук відповіді на питання про співвідношення тексту й буття. Універсальна герменевтика ставила перед собою, насамперед, завдання визначення смислу будь-якого тексту в залежності від розуміння задуму автора, а не зв'язку між текстом і читачем. Разом з тим, читання як взаємодія між текстом і інтерпретатором є основою будь-якого розуміння [2].

До початку ХХ ст. проблематика герменевтики як розуміння тексту та проблематика філософії осмислювалися окремо. Від початку ХХ ст. термін «герменевтика» та «герменевтичний підхід» починають пов'язувати з філософським осмисленням самого феномену розуміння, а отже й усієї методології та практики гуманітарно-історичних дисциплін. В історичному науковчenni В. Дільтея (1833-1911) герменевтика як мистецтво тлумачення писемних пам'яток (життєвих виявів) включається в процес пізнання логіки та методології гуманітарних наук і проголошується сполучною ланкою між філософією та історичними дисциплінами, головною складовою основоположень наук про дух. Таким чином, герменевтика у традиційному сенсі становить гносеологічне підґрунтя й методологію гуманітарних наук [7, с. 115].

На думку В. Кебуладзе, філософська герменевтика «проблематизує претензію феноменології на створення універсального наукового методу, адже, з одного боку, можливість універсального наукового методу вельми проблематична з огляду на фундаментальні відмінності природознавчого виду пізнання від гуманітарного, з іншого, істина може бути дана нам не лише в науковому пізнанні. Таким чином, Гадамер претендує не просто на творення універсального наукового методу пізнання істини, а й на створення тотальної стратегії розуміння, яка може бути зреалізована в усіх царинах людської життєдіяльності, а не суто в науці. При цьому застосування такої стратегії забезпечує самовиявлення істини людського буття і буття світу». На переконання В. Кебуладзе, герменевтика претендує на створення

«загальної концепції розуміння як фундаментального ставлення до себе й до світу, ставлення, що втілюється не тільки в науковому пізнанні, але у всіх формах людського досвіду, а насамперед у художній творчості та в історичному досвіді» [5, с. 53].

Німецький філософ Г. Блюменберг зауважує, що «герменевтика спрямована на те, що не просто мусить мати свій смисл і зберігати його крізь усі часи, а що саме через свою багатозначність включає витлумачення у своє значення», даючи своєму предмету змогу збагачуватися новими й новими витлумаченнями [1, с. 38]. З цих позицій, не лише книги, а й природа може розглядатися як предмет герменевтики.

В монографії «Соціальна етика та екологія» (2010) А. Єрмоленко досліджує потенціал застосування герменевтичних методів для розуміння як причин, так і шляхів подолання екологічних криз. Інтерес до герменевтичних методів для пояснення природи та довкілля дозволяє навіть говорити про *екологічну герменевтику* як про окремий напрям дослідження [4; 9; 10; 11]. Понад те, розуміння природи, яке має спиратися на чутливість до історії, культури, наративу, визначають як фундаментальне завдання герменевтики. Герменевтичні дослідження актуалізуються також і у зв'язку з необхідністю пошуку суспільного консенсусу щодо розуміння природи, оскільки різні люди сприймають і тлумачать, інтерпретують природу по-різному, а отже по-різному визначають свої стосунки з нею, місце природи в світі людини, умови та шляхи розв'язання багатьох проблем, що виникають між людиною та природою [10].

У передмові до книги *«Інтерпретація природи: новий напрям екологічної герменевтики»* («*Interpreting Nature: The Emerging Field of Environmental Hermeneutics*») наведено кілька підходів до визначення екологічної герменевтики [10]:

- екологічна герменевтика як розширена інтерпретація будь-якого довкілля (природного, штучного, культурного тощо). В цьому надто широкому й абстрактному визначенні герменевтика виступає як інтерпретативна діяльність взагалі безвідносно до суб'єкта інтерпретації довкілля (корінний мешканець, турист, науковець-природознавець, художник, архітектор, конструктор тощо);

- екологічна герменевтика як інтерпретація безпосередньої зустрічі людини з певним середовищем або стану людини в межах конкретного довкілля. Цей тип інтерпретації передбачає заглиблення в місцевість, з якою ми безпосередньо взаємодіємо, де перебуваємо в якості дослідників, чи стикаємося під час прочитання тексту про цю місцевість. Зазначений тип інтерпретації бере до уваги інформаційні знаки природи або історичних місць та практикується, скажімо, у формі інструкцій експертів-знавців даної місцини для відвідувачів, але не виключає і безпосередньої інтерпретативної активності відвідувача;

- екологічна герменевтика як есеї про природу («*nature writing*»). До типових зразків такого письма належить спадщина Олдо Леопольда, Дж. Мура та інших. Цей тип екологічної герменевтики постає як персоналізована версія попереднього її варіанту, оскільки передбачає, з одного боку, авторську, суб'єктивну інтерпретацію природи, а з іншого – інтерпретативну активність читача, його розуміння та переживання прочитаного. Цей тип герменевтики є пред'явленням того, як природа може бути «схоплена» в тексті і як її можна переживати через текст;

- екологічна герменевтика як певне зведення, перелік підходів різноманітних дисциплін до природи і довкілля загалом. Відповідно, екологічна герменевтика апіорі постає як царина міждисциплінарних досліджень, де кожна з дисциплін (екологія, географія, культурологія, літературознавство тощо) надає власну інтерпретацію природи відповідно до своєї внутрішньої логіки. Екологічній герменевтиці належить роль критичного посередника між різними дисциплінарними інтерпретаціями для вироблення більш цілісного та чіткого розуміння довкілля й природи;

- екологічна герменевтика розглядається як філософська позиція, що дозволяє зрозуміти, яким чином неминучість, яку Гадамер називає «нашою герменевтичною свідомістю», розкриває наші зв'язки з довкіллям. Таке розуміння екологічної герменевтики не просто надає техніку інтерпретації довкілля, а й занурює її у відповідний онтологічний контекст, необхідний для такої інтерпретації.

Водночас автори книги зауважують, що наведений перелік визначень не є вичерпним і не виключає інші підходи до розуміння й визначення екологічної герменевтики. Зокрема,

релігієзнавчі, теологічні, різноманітні наукові дослідження можуть пропонувати додаткові підходи до визначення екологічної герменевтики. Між тим, важливою рисою екологічної герменевтики, незалежно від конкретного визначення, є її *сфокусованість на діалозі між людиною та навколишнім середовищем, довкіллям*. З цього випливає, що дослідження з екологічної герменевтики мають брати до уваги конкретний досвід перебування в довкіллі та його переживання й спиратися на конкретні дослідження (case studies) взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Екологічна герменевтика як інтерпретація природи та взаємодії людини з навколишнім середовищем, розглядається як основа, підґрунтя екофілософії [10], оскільки надає можливість розмірковувати й рефлексувати над досвідом перебування людини в певному довкіллі та його інтерпретаціями, наголошуючи на небезпеці ігнорування світу, що оточує людину. Екологічна герменевтика також приділяє значну увагу так званим «конфліктним інтерпретаціям», що виникають під час міжсуб'єктних «зіткнень» з різноманітними матеріалами, емоціями, раціональними поняттями. Тому вона зацікавлена в опосередкованому досвіді, який дозволяє виробити консолідоване бачення тих чи тих проблем, що виникають внаслідок взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Виділяючи екологічну герменевтику в самостійний напрям досліджень, важливо зрозуміти її зв'язки з філософською герменевтикою, можливості використання методів філософської герменевтики, з одного боку, та їх модифікацій відповідно до специфіки об'єкта дослідження та інтерпретації, – з іншого. Постає питання, яким чином філософська герменевтика як мистецтво тлумачення тексту, може застосовуватися до тлумачення природи. Під час аналізу співвідношення філософської та екологічної герменевтики можна виділити кілька аспектів.

Один з них стосується визначення природи в герменевтичних дослідженнях.

Як відомо, філософська герменевтика має справу з різними способами взаємодії зі світом. Частиною цього світу є природа. Оскільки сьогодні все важче й важче знайти ділянку незайманої, первозданної природи, яка б не зазнала людського втручання, екологічна герменевтика звертається до різноманітних контекстів розуміння природи та навколишнього середовища, не обмежуючись дикою, незайманою природою.

Так, автори вже згадуваної книги «Інтерпретація природи: новий напрям екологічної герменевтики» звертаються до більш широкого розуміння навколишнього середовища, що охоплює як природне, так і соціокультурне довкілля, яке зазнало різноманітних людських впливів та перетворень, у тому числі сконструйоване засобами архітектури. Крім того, екологічна герменевтика вважає за доцільне приділяти увагу й аналізу віртуального світу, який стрімко стає частиною людського буття, нерідко замішуючи собою світ реальний. Як наслідок такого широкого розуміння навколишнього середовища виникають значні труднощі для визначення власне природи й природного довкілля як відкритого простору для продуктивного діалогу та розуміння. Адже, згідно Г.-Г. Гадамеру, мова є тим середовищем, «де відбувається процес взаємного домовляння співбесідників і досягається взаєморозуміння з приводу самої справи» [3, с. 447]. «<...> мова, – пише Г.-Г. Гадамер, – це універсальне середовище, в якому здійснюється саме розуміння. Способом цього здійснення є тлумачення» [3, с. 452].

Сам Г.-Г. Гадамер надавав великого значення тлумаченню та розумінню світу, яке значною мірою залежать від визначення останнього як «середовища», в якому живе людина, а також тих впливів, які середовище справляє на людину та спосіб її життя. Людина не є незалежною від світу. «Відповідно, – пише Г.-Г. Гадамер, – поняття навколишнього світу було спочатку поняттям соціальним, що свідчило про залежність окремої людини від суспільного світу, тобто поняттям, що співвідноситься виключно з людиною. Проте у ширшому сенсі це поняття може бути поширене на все живе. У такому випадку воно підсумовує умови, від яких залежить її існування». Проте цей світ стосується лише людини, оскільки решта живих істот «не знають ставлення до світу в людському сенсі, але ніби впущені (eingelassen) в навколишній світ» [3, с. 513]. Таким чином, ми бачимо, що включення природи в сферу тлумачення й розуміння не суперечить герменевтиці, а отже й легітимізує дискусії щодо екологічної герменевтики.

У випадку екологічної герменевтики, зазначають автори «Інтерпретації природи: новий напрям екологічної герменевтики», діалог може видаватися проблематичним, оскільки інша

сторона діалогу – природа, довкілля – позбавлені вербальних засобів ведення діалогу. Разом з тим, згідно Г.-Г. Гадамеру, взаєморозуміння як таке не потребує якихось спеціальних знарядь у власному сенсі цього слова: «Це життєвий процес, в якому проживається саме життя людського співтовариства» [3, с. 516]. Відповідно, ми можемо говорити про наше розуміння природи, але навряд чи можна говорити про взаєморозуміння.

Через це екологічна герменевтика змушена приділяти значну увагу *методам опосередкування* завдяки яким люди намагаються надати «мову природі» через її опис та інтерпретацію, поширюючи цю мову в суспільстві. Тому *екологічна герменевтика насправді є діалогом про природу в культурі, або культурним діалогом про природу*. І саме через такий діалог реалізується досвід розширення горизонту «нашого аналізу герменевтичного досвіду» [3, с. 515]. Складається враження, що питання про можливість визначення природи як учасника діалогу в контексті екологічної герменевтики перебуває у тому ж проблематичному річизі, що й питання про концептуалізацію екологічної етики та включення природи в сферу людської моралі. Зокрема, про це йдеться в дослідженнях А. Єрмоленка, де він прагне з'ясувати, «наскільки ми можемо поширити принципи комунікативної та дискурсивної етики і на природу, враховуючи той факт, що природа зокрема і окремі її фрагменти не можуть бути рівноправними суб'єктами діалогу з людиною, адже відносини людини з природою – це не відносини взаємності, це асиметричні відносини» [4, с. 240].

Аналізуючи різноманітні погляди на цю проблему, А. Єрмоленко висловлює думку про те, що представництво природи в системі етики може бути обґрунтована на основі принципу «універсальної взаємності», згідно з яким моральне ставлення людини до природи, а також його інституалізація проходять ті самі стадії, що й моральна свідомість самої людини, коли, зрештою людина доходить усвідомлення природи як рівноправного суб'єкту комунікації та дискурсу, до голосу якого людина має дослухатися. Висновок полягає у тому, що людина має виробити в собі «вміння чути голос природи і розуміти її смисли, що, своєю чергою, досягається знанням законів її існування та розвитку» [4, с. 244]. Основою ж «сучасного Ціннісно-смиислового Універсуму має стати універсам дискурсу, де природа постає не тільки його предметом, а й *опосередковано* рівноправним квазіучасником» [4, с. 251]. Таким чином, «промовляючи через людське спілкування, природа доходить через людей розуму, сягає своєї цілісності й уможливорює пізнання самої себе як такої цілісності і як цілісність висловлює саму себе як розум, який вже не є суто інструментальним розумом, а є логосом. А логосом він і є через слово, мовлення, аргументацію» [4, с. 253].

З іншого боку, як впливає з «Істини і методу», поняття мови не тільки апелює до людської мови, а й звертається до всіх форм мови, які притаманні речам. Г.-Г. Гадамер припускає можливість говорити «не лише про мову мистецтва, а також і про мову природи, і взагалі про певну мову, якою промовляють речі» [3, с. 549].

Оскільки філософська герменевтика має справу переважно з людською мовою і людським дискурсом, то мова також може апелювати до презентації як самої людини, так і інших. Відповідно, для екологічної герменевтики, опосередковано герменевтика міститься там, де дослідження змістів підноситься над бінарністю чи дихотомією «людина – природа», яка була «затемнена» попередніми формами екологічного мислення, і з позиції яких екологічна філософія не могла повністю вивільнити себе [10].

Внаслідок доволі широкого розуміння змісту поняття «навколишнє середовище» екологічна герменевтика не може залишити поза увагою аналіз дихотомії «природа – культура», яке віддзеркалює співвідношення первозданної природи та перетвореної («культивованої») природи, яке постає у формі навколишнього середовища, як результату людської діяльності, і, відповідно, дихотомії «природоцентризм – антропоцентризм», яке, своєю чергою, репрезентує своє ставлення до світу природи й розуміння свого місця в ньому.

Крім того, екологічна герменевтика звертає увагу на те, що розуміння довкілля – це завжди контекстуальне розуміння [10]. Воно виявляє себе не в абстрактному просторі, а має свою конкретну локалізацію і обов'язково в певному культурному оточенні, що належить саме цьому місцю, саме цій локальності. Тому без активних дискусій про значення довкілля, тобто без живих культурних і моральних традицій не може існувати й моральних сенсів, а моральна культура в свою чергу перетворюється на закам'янілість.

Дж. Ван Барен визначає герменевтику як філософське дослідження найбільш загальних аспектів інтерпретації, або дій людей в процесі або під час інтерпретації. Ці аспекти включають в себе інтенціональність, буття-в-світі, мову, соціальність, час і наратив. Екологічна герменевтика насамперед вивчає сенс або значення довкілля для тих, хто його сприймає, відчуває, і, таким чином, суттєво відрізняється від природничих наук, які зосереджуються головним чином на біофізичних аспектах довкілля. Відповідно, для екологічної герменевтики довкілля виступає і як предмет тлумачення та інтерпретації, і як наратив [8].

Спосіб інтерпретації того чи того середовища визначає й форму самоідентифікації людини в тому чи іншому наративі. Наприклад, у різних інтерпретаціях лісу людина може ідентифікувати себе як лісник чи заготівельник деревини, лісоруб, в інших – як мешканець, чие життя тісно пов'язане з лісом, чи підкорювач дикої природи, чи мисливець, чи турист або захисник природи тощо.

«Адже в усякому світобаченні, – згідно із Г.-Г. Гадамером, – мається на увазі в-собі-буття-світу. Світ є те ціле, з яким співвіднесено схематизований мовою досвід. Багатоманітність подібних світобачень зовсім не означає релятивізацію «світу». Радше те, що є світ, невіддільне від тих “видів”, в яких він являється (оприявнюється)» [3, с. 513]. Таким чином, екологічна герменевтика допомагає враховувати різноманітні змісти під час розв'язання складних проблем.

Таким чином, екологічна герменевтика може прислужитися для розв'язання складних екологічних проблем і використовуватися як методологічне підґрунтя для пошуку консенсусу під час ухвалення рішень, екологічної освіти та виховання.

Таким чином можна зробити *висновок*, що пізнавально-інформативний підхід до мобілізації екологічної свідомості має доповнюватися розумінням природи для глибшого самоусвідомлення місця людини в світі та її вкоріненості в природі та умови подолання екологічної кризи. Тому під час обговорення сучасної екологічної проблематики та шляхів її розв'язання ставиться питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики та про становлення екологічної герменевтики як окремого напрямку дослідження.

В літературі пропонується широкий спектр визначень екологічної герменевтики, але характерною рисою екологічної герменевтики є її сфокусованість на діалозі між людиною та навколишнім середовищем, довкіллям.

Важливим завданням герменевтичних досліджень є визначення природи. Внаслідок широкого розуміння навколишнього середовища виникають значні труднощі для визначення власне природи й природного довкілля як відкритого простору для продуктивного діалогу та розуміння. Екологічна герменевтика є діалогом про природу в культурі, або культурним діалогом про природу.

Питання про можливість визначення природи як учасника діалогу в контексті екологічної герменевтики перебуває у тому ж проблемному річищі, що й питання про концептуалізацію екологічної етики та включення природи в сферу людської моралі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачов А. Герменевтика філософська / А. Богачов // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 115-116.
2. Блюменберг Г. Світ як книга / Ганс Блюменберг; [переклад з нім., передмова, коментарі В. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2005. – 544 с.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод / Х.-Г. Гадамер; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
4. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: [монографія] / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
5. Кебуладзе В. Феноменологія і герменевтика у структурі філософської освіти / В. Кебуладзе // Філософська думка. – 2013. – № 5. – С. 51-59.
6. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Тандем, 2000. – 320 с.
7. Кошарний С. Герменевтика / С. Кошарний // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 114-115.

8. Buren J. van. Critical Environmental Hermeneutics : [electronic resource] / J. van Buren. – Mode of access : http://origin.web.fordham.edu/images/academics/programs/environmental_studies/vanburenen_vethics-del.pdf.
9. Exploring Ecological Hermeneutics : [electronic resource]. – Mode of access : http://books.google.com.ua/books?id=fmskY3gb5g8C&pg=PA1&lpg=PA1&dq=ecological+hermeneutics&source=bl&ots=6bSdqnlbk_&sig=leY2mWJ_VjODn2GBfaxzIH1GAk&hl=uk&sa=X&ei=RvZYU4r4M6jU4QS-uIBQ&ved=0CIsBEOgBMAg#v=onepage&q=ecological%20hermeneutics&f=false.
10. Interpreting Nature: The Emerging Field of Environmental Hermeneutics : [electronic resource] / [ed. by Forrest Clingerman, Brian Treanor, Martin Drenthen, and David Utsler]. – Fordham University Press , 2013. – Mode of access : <http://environmentalhermeneutics.blogspot.com>.
11. Keller D. R. Ecological Hermeneutics : [electronic resource] / D. R. Keller. – Mode of access : <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Envi/EnviKell.htm>.